

WŁODZIMIERZ MĘDRZECKI

<https://orcid.org/0000-0002-2115-1452>

Instytut Historii PAN, Warszawa

JANUSZ ŻARNOWSKI — JAKO HISTORYK DZIEJÓW SPOŁECZNYCH POLSKI I EUROPY

Abstrakt: Janusz Żarnowski należał do grupy historyków polskich, którzy po 1956 r. uczestniczyli w ożywionej wymianie naukowej polskiego i francuskiego środowiska historycznego. Połączenie klasycznego warsztatu historycznego, marksistowskiej perspektywy poznawczej z fascynacją osiągnięciami francuskiej historii społecznej oraz socjologii pozwoliło mu wypracować oryginalną metodologię historycznych badań nad strukturami i procesami społecznymi zachodzącymi w dwudziestowiecznej Polsce. Artykuł prezentuje najważniejsze prace naukowe Żarnowskiego z tego zakresu oraz proponuje ich całościową interpretację.

Słowa kluczowe: historia społeczna, Polska XX w., inteligencja, historiografia, struktura społeczna.

Abstract: Janusz Żarnowski belonged to the group of Polish historians who after 1956 participated in a lively scientific exchange between the Polish and French circles of historians. A combination of traditional historical methodology with Marxist cognitive perspective and fascination for the achievements of French social history and sociology made it possible for him to develop his own original methodology of historical research into the social structures and processes occurring in twentieth-century Poland. The article presents Żarnowski's most important scholarly works on the subject and suggests their comprehensive interpretation.

Keywords: social history, Poland of the twentieth century, intelligentsia, historiography, social structure.

Janusz Żarnowski był jednym z najwybitniejszych historyków polskich drugiej połowy XX i początku XXI w. W chwili obecnej, niemal bezpośrednio po Jego śmierci, nie sposób dokonać całościowej, pogłębionej analizy efektów ponad sześćdziesięcioletniej, niezwykle wytężonej

pracy naukowej, organizacyjnej i dydaktycznej¹. Celem niniejszego artykułu jest – możliwa do sformułowania w chwili obecnej – propozycja odczytania i interpretacji najważniejszej płaszczyzny aktywności naukowej Profesora – Jego wkładu w rozwój polskiej i europejskiej historii społecznej.

Janusz Żarnowski rozpoczął studia na Wydziale Humanistycznym (wkrótce Historycznym) Uniwersytetu Warszawskiego w 1950 r., po ukończeniu liceum im. Limanowskiego w Warszawie². Jego praca magisterska przygotowana na seminarium Żanny Kormanowej, a poświęcona strajkowi kolejarzy i strajkowi powszechnemu w lutym–marcu 1921 r., została opublikowana w „Kwartalniku Historycznym” w roku 1956³. Po studiach był przez krótki czas asystentem na Uniwersytecie Warszawskim, ale szybko opuścił macierzystą uczelnię i po krótkim epizodzie w Instytucie Nauk Społecznych przy Komitecie Centralnym Polskiej

¹ Bibliografia prac profesora Janusza Żarnowskiego, obejmująca okres do 2001 r., ukazała się w publikacji jubileuszowej – *Spółczeństwo. Państwo. Modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2002, s. 13–31. Wykaz prac z lat 2002–2019 zostanie zamieszczony w przygotowywanej do druku w Wydawnictwie IH PAN książce Żarnowskiego pt. *Inteligencja polska jako elita kulturalna i społeczna w ostatnich stu latach*, red. nauk. W. Mędrzecki, Warszawa 2019 (Metamorfozy społeczne 24).

² Janusz Żarnowski urodził się w Warszawie w 1932 r. w rodzinie prawniczej. Mieszkał przy ul. Złotej, w tej części, która obecnie należy do pl. Defilad. Przed wybuchem wojny zdążył rozpocząć naukę w szkole powszechnej, będącej częścią kompleksu edukacyjnego działającego pod auspicjami Kościoła ewangelickiego przy ul. Królewskiej. Ojca, oficera rezerwy, po raz ostatni widział, gdy ten jechał na wojnę – by zginąć w Katyniu. Wojnę i pierwsze lata powojenne spędził pod opieką matki w Warszawie i na popowstaniowej tułaczce. Po nagłej śmierci mamy w 1947 r. trafił do Domu Młodzieży prowadzonego przez Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci „Nasz Dom” i uczęszczał do Liceum Ogólnokształcącego im. Bolesława Limanowskiego. Przez kilka lat przebywał wśród rówieśników, którzy mieli za sobą doświadczenia lat wojny spędzonej w ZSRR – utraty bliskich, samotności, katorżniczej pracy. Wielokrotnie wracał do tego w rozmowach prywatnych, podkreślając, że on i większość pozostających mieszkańców „Naszego Domu” nigdy nie podejmowała rozmowy na temat swoich przeżyć. Doświadczenia dzieciństwa i wczesnej młodości oraz wspomnienia przedwojennej Warszawy odgrywały dla Profesora istotną rolę aż po ostatnie lata życia. Odwoływał się do nich zarówno w przestrzeni publicznej, jak i rozmowach prywatnych. Nieco żartobliwie i ze sporą dawką ironii mawiał do dyskutanta „nie macie racji, ja jako naoczny świadek...” W czasie studiów Janusz Żarnowski poznał i pojął za żonę Annę Rozwadowską (1931–2007). Anna Żarnowska całe późniejsze życie zawodowe związała z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Początkowo koncentrowała się na dziejach polskiej klasy robotniczej w XIX w., a od lat osiemdziesiątych głównym obszarem jej zainteresowań stała się historia kobiet. Mieli syna Witolda (1958–2017).

³ J. Żarnowski, *Strajk kolejarzy i strajk powszechny w lutym–marcu 1921 r.*, KH 63, 1956, 1, s. 55–88.

Zjednoczonej Partii Robotniczej, w 1956 r. rozpoczął pracę w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk. Z Instytutem związał się na całe życie.

Był aktywnym uczestnikiem życia naukowego i pełnił wiele ważnych dla środowiska naukowego i społeczeństwa funkcji. Przez ponad 40 lat kierował pracownikami i zakładami naukowymi w ramach Instytutu, w latach 1973–1976 pełnił funkcję wicedyrektora tej placówki. Ponad 40 lat zasiadał w Radzie Naukowej IH PAN. Od 1966 r. jako kierownik Zakładu Historii ZSRR i Europy Środkowej Instytutu zaangażował się w badania procesów kształtowania ładu politycznego Europy Środkowej po I wojnie światowej oraz kierunków jego ewolucji. Stał się także aktywnym uczestnikiem regionalnej współpracy międzynarodowej, przede wszystkim z czeskim i rumuńskim środowiskiem historycznym. Był inicjatorem, redaktorem naukowym i współautorem kilku ważnych i do dziś zachowujących wartość naukową publikacji z zakresu historii regionu. Prace te koncentrowały się wokół dwóch wielkich problemów. Pierwszym było tworzenie się i funkcjonowanie międzynarodowego ładu politycznego Europy Środkowej i Wschodniej po I wojnie światowej⁴. Drugim — wewnętrzne przemiany polityczne państw tego obszaru ze szczególnym uwzględnieniem procesów formowania się i charakterystyki reżimów totalitarnych i dyktatorskich⁵. W latach 1967–1981 kierował redakcją „Studiów z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”. Jako wieloletni kierownik Zakładu Przeobrażeń Społecznych XIX i XX w. zainicjował powstanie serii wydawniczej *Metamorfozy społeczne*⁶. W latach siedemdziesiątych Janusz Żarnowski został członkiem Polsko-Niemieckiej Komisji ds. Podręczników Szkolnych i brał systematyczny udział w jej pracach do pierwszych lat XXI stulecia. W latach 2003–2011 pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk. Był reprezentantem polskiego środowiska historycznego w International Committee of Historical Sciences. Brał czynny udział

⁴ *Ład wersalski w Europie Środkowej. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie 2-3 grudnia 1969 r.*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1971; *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918-1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1977.

⁵ *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918-1939. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk 2-3 XII 1971*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1973; *Dictatorships in East-Central Europe 1918-1939. Anthologies*, wyd. J. Żarnowski, Wrocław 1983 (Polish Historical Library 4). Formuła niniejszego artykułu ani kompetencje autora niniejszego tekstu nie pozwalają na szersze omówienie pobocznego, ale istotnego wątku zainteresowań badawczych Janusza Żarnowskiego — a mianowicie reżimów autorytarnych w Europie Środkowej i Wschodniej oraz ich relacji z faszyzmem.

⁶ Pierwszy tom ukazał się w 1997 r. jako: *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1997.

w światowych kongresach tej organizacji w Montrealu (1995), Sydney (2005) i w Amsterdamie (2010). Był wieloletnim członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

Jednak niezależnie od aktywności organizacyjnej i społecznej przez całe życie największą pasją i miłością Janusza Żarnowskiego pozostawała praca naukowa, którą kontynuował do ostatnich dni. Po ukończeniu książki o inteligencji polskiej w XX w., która ukaże się w 2020 r., zastanawiał się nad opracowaniem historii „Naszego domu” od czasów jego powołania przez Janusza Korczaka, aż po pierwsze dziesięciolecie po II wojnie światowej.

W 1960 r. obronił rozprawę doktorską „Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939”, której promotorem był Czesław Madajczyk. Praca ta, wydana drukiem w 1965 r., jest wartościową także dla współczesnego historyka monografią ruchu politycznego, w której, na podstawie rozległych kwerend archiwalnych, w sposób wyważony przeanalizowano zarówno *stricte* polityczne, jak i społeczne uwarunkowania ewolucji jednego z najważniejszych uczestników polskiego życia politycznego⁷.

Po podjęciu pracy w IH PAN Żarnowski znalazł się w grupie badaczy związanych z Witoldem Kulą. Kula i jego współpracownicy, wykorzystując stosunkowo duży zakres wolności intelektualnej w Instytucie, popaździernikową atmosferę sprzyjającą międzynarodowej współpracy naukowej oraz rozległe kontakty zagraniczne Tadeusza Manteuffla i Kuli (głównie we Francji), podjęli wysiłki na rzecz stworzenia nowej szkoły badań historycznych. Miała ona łączyć wszystkie zalety i rzetelność klasycznej historiografii z wykorzystaniem inspiracji szybko rozwijających się nauk społecznych — przede wszystkim etnologii, antropologii kulturowej i socjologii. Janusz Żarnowski z niekłamany entuzjazmem i optymizmem odnosił się do tej idei. W 1964 r. pisał:

Badania nad historią społeczną, w szczególności nad ewolucją struktury społecznej zyskały sobie zresztą prawo obywatelstwa w światowej nauce historycznej od chwili, gdy uświadomiono sobie, że tylko historia ujmowana integralnie może odpowiedzieć na pytania, jakie stawia człowiek jej współczesny. Integralne ujęcie historii możliwe jest zaś przy elementarnej równowadze między wynikami osiągniętymi w badaniach nad poszczególnymi sferami działalności społeczeństw — polityczną, kulturalną, społeczną i gospodarczą. Dziś mało jest już na świecie historyków, którzy by chcieli ograniczyć historię w zasadzie do historii politycznej⁸.

⁷ J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965.

⁸ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964, s. 8.

Polem badawczym nowej historii społecznej stały się dla Żarnowskiego dwa środowiska społeczne — klasa robotnicza i inteligencja, natomiast okresem objętym analizą — epoka międzywojenna. Było to wówczas pionierskie w tym sensie, że francuscy historycy społeczni, stanowiący w tym czasie inspirację nie tylko dla badaczy polskich, nie wykraczali w swych studiach poza koniec XIX stulecia. Podobnie Tadeusz Łepkowski, Jerzy Jedlicki, Ryszard Kołodziejczyk czy Janina Leskiewiczowa nie sięgali w swych studiach poza rok 1914. Janusz Żarnowski w 1962 r. ukończył, a w 1964 r. opublikował książkę *Struktura społeczna inteligencji w Polsce 1918-1939*, która stała się podstawą habilitacji. W pracy tej dokonał pogłębionej analizy inteligencji jako jednej z najważniejszych warstw społeczno-zawodowych społeczeństwa polskiego w okresie międzywojennym. Jednocześnie zaś podkreślał, że

badania rozwoju struktury społecznej inteligencji polskiej winny przyczynić się do wyjaśnienia cech specyficznych struktury społeczeństw w krajach o opóźnionym rozwoju społeczno-gospodarczym — dotyczy to zarówno krajów wschodniej Europy, jak i współczesnych krajów postkolonialnych — a jednocześnie winny stać się przyczynkiem do trwającej już od dawna dyskusji o istocie i roli inteligencji⁹.

Dla swoich badań przyjął perspektywę spojrzenia na inteligencję polską jako na warstwę społeczną

charakteryzującą się określonym i odrębnym sposobem i stylem życia oraz — w pewnym sensie określonym miejscem w społecznej organizacji pracy wynikającym z podziału pracy (praca tzw. umysłowa i wysoko wykwalifikowana jako źródło dochodu i środek utrzymania). Inteligencja nie odpowiada natomiast kryteriom klasy społecznej, przyjętym czy to przez socjologię marksistowską, czy też przez przytłaczającą większość socjologów niemarksistowskich¹⁰.

Na podstawie różnorodnych źródeł — od statystyki po dzieła literackie — przeprowadził szacunek liczebności całej warstwy oraz opisał jej podziały wedle rozmaitych kryteriów, porządkując je na dwie grupy — podziałów wertykalnych (na kierowników i ekspertów oraz wykonawczych pracowników umysłowych; według poziomu wykształcenia; dochodów i statusu materialnego) i horyzontalnych (grupy zawodowe, podziały terytorialne, demograficzne etc.), w tym zwłaszcza

⁹ Ibidem, s. 14.

¹⁰ Ibidem, s. 51.

wykształcenia, sposobów zdobywania środków utrzymania i miejsca pracy, dochodów, miejsca zamieszkania i narodowości. Pokrótce scharakteryzował najważniejsze grupy zawodowe — nauczycieli, lekarzy, prawników, oficerów, urzędników państwowych, inżynierów, dziennikarzy i duchownych. Jedną z najważniejszych tez książki było wskazanie procesu szybkiego różnicowania się szeroko rozumianej inteligencji na stosunkowo wąską elitę tego środowiska (intelektualistów, przedstawicieli wolnych zawodów, specjalistów i wyższe sfery urzędnicze) i szeroką grupę pracowników umysłowych średniego i niższego szczebla¹¹. Od strony metodologicznej można postrzegać pracę o inteligencji jako formę rekonesansu badawczego na drodze poszukiwań własnej formuły analizy i opisu nie poszczególnych warstw, ale całego społeczeństwa.

Równie istotne z perspektywy rzetelnej wiedzy o społeczeństwie polskim, choć niesłusznie traktowane jako upolitycznione i cieszące się mniejszym zainteresowaniem szerszej publiczności, były studia nad historią klasy robotniczej. Ich podsumowaniem była monografia *Klasa robotnicza w Polsce międzywojennej* wydana w 1988 r.¹² Doświadczenia badawcze zbierane w czasie studiów nad wybranymi środowiskami społecznymi Żarnowski wykorzystał na kolejnym etapie swej drogi naukowej, który poświęcił budowie szacunku struktury całego społeczeństwa Polski międzywojennej.

W 1973 r. ukazała się najważniejsza Jego praca naukowa: *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*. W zamyśle Autora stanowić miała ona wstępną syntezę struktury społecznej Polski międzywojennej, a jednocześnie wytyczyć ramy i ustalić kwestionariusz dalszych, długofalowych poszukiwań. Omawiając podstawy metodologiczne pracy napisał: „Badając różnorodne formy zróżnicowania społecznego, wychodzimy z marksistowskiej tezy o szczególnej i centralnej roli podziału klasowego czy klasowo-warstwowego wśród różnych typów tego zróżnicowania”¹³. Odwołując się do klasycznej, powszechnie stosowanej w ówczesnych naukach społecznych definicji klasy, deklarował, że

warstwy społeczne (rozumiane jako człon struktury klasowo-warstwowej) oznaczają dla nas zbiorowości posiadające niektóre, lecz nie wszystkie cechy klasy społecznej. W szczególności warstwy społeczne zajmują określone

¹¹ Bardzo ciekawe i znacznie łatwiejsze do osiągnięcia współcześnie rozważana na ten temat w: J. Żarnowski, *Problemy badań nad strukturą społeczną inteligencji w okresie międzywojennym*, KH 69, 1962, 2, s. 380–398.

¹² J. Żarnowski, *Klasa robotnicza w Polsce międzywojennej. Struktura i ewolucja*, Warszawa 1988.

¹³ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 7.

miejsce w produkcji społecznej, wykazują wspólny styl życia, podobne źródła dochodu. Mogą one stanowić część klasy lub łączyć elementy należące do różnych klas. W naszym przypadku wchodzi w grę takie warstwy jak inteligencja, chłopci, ewentualnie drobnomieszczaństwo¹⁴.

W opinii Żarnowskiego struktura klasowo-warstwowa nie wyczerpywała ważnych dla pełnego opisu społeczeństwa:

Obok podziału klasowo-warstwowego funkcjonują także inne typy strukturalizacji, wśród których szczególnie ważne miejsce zajmują układy hierarchiczne ze względu na dochód, wykształcenie, udział we władzy, struktura kulturowa z uwzględnieniem ośrodków i uwarstwień kulturowych w łonie społeczeństwa narodowego i kultur narodowych współistniejących na danym obszarze, wreszcie struktura przestrzenno-ekologiczna¹⁵.

Dla realizacji tak obszernie zakrojonego planu badawczego Janusz Żarnowski sięgnął do bardzo szerokiego wachlarza źródeł. Podstawą większości też były różnorodne materiały statystyczne, gromadzone przede wszystkim przez Główny Urząd Statystyczny, ale także instytucje państwowe i społeczne prowadzące badania nad różnymi zjawiskami, procesami społecznymi (w tym Instytut Gospodarstwa Społecznego czy Państwowy Instytut Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach). Niezwykle ważnym źródłem wiedzy, ale też inspiracją intelektualną i metodologiczną były opracowania ówczesnych badaczy rzeczywistości społecznej, w tym szczególnie Ludwika Landaua, Stanisława Rychlińskiego, Józefa Chałasińskiego. Bardzo chętnie odwoływał się także do źródeł pamiętnikarskich i autobiograficznych, w tym zwłaszcza materiałów konkursów pamiętnikarskich wydawanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego i Państwowy Instytut Kultury Wsi. Był także znakomitym znawcą i wnikliwym interpretatorem literatury pięknej okresu międzywojennego. Połączenie wyników analiz materiałów kwantytatywnych ze źródłami opisowymi o niekiedy daleko idącym stopniu szczegółowości było zadaniem trudnym, ale pozwoliło naszkicować klarowny, a jednocześnie bardzo przekonujący obraz społeczeństwa II Rzeczypospolitej.

Prezentuje się ono jako federacja kilku wyodrębniających się bloków społecznych — przede wszystkim klasy robotniczej, chłopstwa, ziemian, inteligencji i drobnomieszczaństwa — które wyraźnie odróżniają się od siebie nie tylko sposobem pozyskiwania środków egzystencji, ale, co równie ważne — stylem życia i systemami wartości. Jednocześnie podkreślał

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, s. 7–8.

Żarnowski różnice w obrębie wymienionych warstw społecznych, z których najistotniejsze wynikały z odrębności cywilizacyjnych i kulturowych pozostających spuścizną zaborów. W Jego ujęciu społeczeństwo II Rzeczypospolitej, mimo dzielących je konfliktów (przede wszystkim klasowego i narodowego, ale też podziałów politycznych), funkcjonowało przez cały okres międzywojenny w miarę zgodnie. Jako problem do dalszych badań pozostawił kwestie kierunków i tempa ewolucji społeczeństwa Polski międzywojennej. Była ona (i nadal pozostaje) tym trudniejsza do zbadania, że brakuje dla ostatnich lat okresu zbioru danych statystycznych porównywalnych do plonów spisów powszechnych ludności z 1921 i 1931 r.

Propozycja opisu struktury społecznej II Rzeczypospolitej została przyjęta praktycznie bez zastrzeżeń zarówno przez specjalistów z zakresu historii najnowszej, jak i szerokie grono zainteresowanych. W ciągu kilku lat najważniejsze tezy Profesora trafiły do podręczników szkolnych. Bez obawy popełnienia większego błędu można sformułować opinię, że bezpośrednio lub pośrednio ukształtował sposób postrzegania społeczeństwa Polski Odrodzonej kilku generacji. Tym bardziej że perspektywę spojrzenia na społeczeństwo definiowaną w latach siedemdziesiątych Janusz Żarnowski wykorzystał także w pracach o charakterze popularnych syntez szerszych dziejów społecznych — jako współautor do dziś chętnie czytanej książki *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku* oraz *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*¹⁶.

Propozycja z 1973 r. zapewne po dziś dzień pozostałaby ostatnim słowem historiografii polskiej w zakresie opisu społeczeństwa polskiego doby międzywojennej, gdyby nie sam Janusz Żarnowski. W roku 2009 przygotował projekt naukowy „Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. Nowa próba syntezy”, sfinansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (potem Narodowe Centrum Nauki), a następnie kierował jego realizacją do roku 2014. Podstawowym celem tej inicjatywy było skonfrontowanie ustaleń polskiej historii społecznej z lat sześćdziesiątych

¹⁶ I. Ichnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1979 (wydania 4 i 5 [Warszawa 1999 i 2005] zawierają rozdział dotyczący okresu 1945–1989); W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003. Prace te są o tyle istotne w dorobku Janusza Żarnowskiego, że zawierają szkic ogólnej interpretacji historii społecznej Polski po II wojnie światowej. Temat żywo interesujący badacza, jednak podejmowany na piśmie z dużą ostrożnością. Wynikła ona z faktu, że nie prowadził on systematycznych, szerszej zakrojonych badań źródłowych i bazował na znajomości literatury przedmiotu oraz własnych doświadczeniach jako uczestnika i obserwatora wydarzeń. Na szersze odwołanie się do własnego oglądu rzeczywistości jako podstawy narracji naukowej zdecydował się dopiero w swej ostatniej książce poświęconej inteligencji polskiej 1918–2010.

i siedemdziesiątych XX w. z wynikami badań następnych dziesięcioleci oraz ze współczesną refleksją nauk społecznych i humanistycznych w kwestii badań i opisu struktury społecznej i życia społecznego Polski międzywojennej. W pracach grantowych wzięło udział kilkudziesięciu badaczy z Polski, Ukrainy i Wielkiej Brytanii. W tomie podsumowującym wyniki projektu i zawierającym propozycje nowego ujęcia tytułowego zagadnienia Profesor przypomniał meandry dwudziestowiecznej i współczesnej refleksji metodologicznej dotyczącej problemów związanych z opisem społeczeństwa. Następnie pisał:

Niezależnie jednak od krytyki wczorajszej historii społecznej na porządku dziennym jest przemyślenie na nowo problemu struktur społecznych w ogóle. Społeczeństwo, jak każde trwałe zjawisko społeczne, ma swą strukturę. Społeczeństwo bez struktury byłoby niemożliwe do wyobrażenia, stanowiłoby jakieś zjawisko amorficzne. Moim zdaniem problem polega na rozszerzeniu pojęcia struktury społecznej, na obaleniu identyfikacji struktur społecznych ze strukturami typu klasowego, oraz — szerzej — ze strukturami typu stratyfikacyjnego. Równoważne, a nieraz przeważające są tu inne struktury, dotąd ujmowane jako horyzontalne, równorzędne (w przeciwieństwie do wertykalnych — gradacyjnych).

Zagadnienie to widzę w perspektywie przemian historycznych społeczeństwa w naszych czasach, upadek industrializmu wpłynął na osłabienie postrzegania społeczeństwa w kategoriach stratyfikacji, opartych na zasadzie wyższości niższości, oraz na zwiększenie postrzegania różnic horyzontalnych, opartych na zasadzie inności. W jakiej mierze takie dziś wytworzone podejście można stosować do społeczeństwa funkcjonującego przed 1939 r. w systemie prymitywnego jeszcze kapitalizmu, a zarazem w znacznej części znajdującego się jeszcze w fazie preindustrialnej — to może być przedmiotem dyskusji. Zmieniło się nie historyczne społeczeństwo, ale nasz historyczny ogląd. Z drugiej strony nowy ogląd może odsłaniać cechy społeczeństw historycznych już dawniej istniejące, choć współcześnie, lub do niedawna niedostrzegane¹⁷.

Przechodząc do społeczeństwa polskiego i okresu międzywojennego, Żarnowski napisał:

Główną korektą obrazu zaproponowanego w mojej książce z 1973 r. jest tu połączenie równorzędnych struktur bez ich oddzielania od siebie i bez poszukiwania porządkującej, a może dominującej roli stratyfikacji

¹⁷ J. Żarnowski, *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej*, w: *Społeczeństwo międzywojenne. Nowe spojrzenie*, red. nauk. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015 (*Metamorfozy społeczne* 10), s. 19.

klasowo-warstwowej. Taki zintegrowany opis jest znacznie trudniejszy i jego zastosowanie napotyka na kłopoty źródłowe, w tym brak danych statystycznych dostosowanych do jednostek przez nas zastosowanych. Jego zaletą jest natomiast — mam taką nadzieję — bliskość realnej rzeczywistości¹⁸.

Istotnym wkładem Janusza Żarnowskiego w prace nad nową syntezą społeczeństwa Polski międzywojennej było zwrócenie szczególnej uwagi na rolę państwa jako czynnika współtworzącego strukturę społeczną oraz wpływającego na jej przemiany. Zorganizował poświęconą temu zagadnieniu konferencję naukową, której plony zostały opublikowane jako ósmy tom serii *Metamorfozy społeczne*. W otwierającym tom artykule napisał:

Analiza roli państwa jako całości w tworzeniu się i ewolucji społeczeństwa to jedna z korekt, które trzeba wnieść do schematu użytego przeze mnie w książce sprzed czterdziestu laty. A wiemy, że rola państwa w tym wymiarze była nie tylko bardzo znaczna, ale w niektórych dziedzinach wręcz zasadnicza i decydująca. Plan opracowania naszego zagadnienia może i powinien obejmować następujące elementy:

- Rozszyfrowanie terminów „państwo”, „polityka państwa” w znaczeniu politycznym i społecznym. Inaczej mówiąc, należy szczegółowo ustalić, jakie środowiska sprawowały władzę, jak można je zdefiniować z punktu widzenia hierarchii społecznej, prestiżu społecznego, pochodzenia terytorialnego, ideologii [--].
- Kierunki kształtowania społeczeństwa przez państwo w poszczególnych fazach historii międzywojnia, wynikające z ogólnej wizji współczesnego społeczeństwa i z potrzeb modernizacji. A więc, czy był jakiś docelowy obraz społeczeństwa, postulowany przez ówczesne państwo, sformułowany *expressis verbis*, czy też nie: jak się przedstawiał ten obraz, czy miał charakter tradycyjny, czy reformatorski i modernizacyjny?
- Narzędzia wpływu na społeczeństwo. Podajemy niżej wstępną listę tych narzędzi:
 - prawo
 - działalność aparatu państwowego
 - wojsko i związane z nim instytucje
 - gospodarka państwowa i zależna od państwa
 - ogólna polityka gospodarcza
 - szkoła i wychowanie
 - „wychowanie państwowe” jako postulat i system
 - prasa i radio — środki masowego przekazu
 - propaganda w różnych innych formach
 - polityka społeczna

¹⁸ Ibidem, s. 25.

- Stosunek społeczeństwa i jego poszczególnych składników oraz środowisk do państwa, do poszczególnych elementów jego polityki, poparcie społeczne i opór¹⁹.

Podsumowanie dorobku Janusza Żarnowskiego na polu badań nad historią społeczeństwa polskiego w XX w. nie pozostawia wątpliwości, że mamy do czynienia z przesłaniem budowanym w oparciu o rozległą wiedzę pozyskiwaną przez cały czas kariery naukowej, a pochodzącą z analizy bodaj wszystkich dostępnych materiałów źródłowych, od statystyki, przez materiały eksperckie, źródła urzędowe, dokumentację wytwarzaną przez partie polityczne i organizacje społeczne, materiały osobiste (zarówno korespondencja, jak i pamiętniki), różne formy twórczości artystycznej (literatura, sztuki plastyczne, film). Podkreślenia wymaga też fakt, że Profesor posiadał znakomitą orientację w historii społecznej innych społeczeństw europejskich, zarówno Europy Środkowo-Wschodniej, jak i Zachodniej.

Jak przedstawia się społeczeństwo polskie i jakim przemianom podlegało ono w XX w. w świetle prac Janusza Żarnowskiego?

Wydaje się, że dość jednoznacznie pozostawał On na stanowisku, iż mimo burz dziejowych w postaci dwóch wojen światowych, radykalnych zmian politycznych i społecznych od epoki sprzed 1914 r. do czasów po wejściu do Unii Europejskiej mamy do czynienia raczej z przewagą elementów kontynuacji jednego procesu historycznego, niż otwartą dyskontynuacją przemian między kolejnymi epokami 1914–1918, 1918–1939, 1939–1945, 1945–1989, 1989–2004, 2004–. Ważnym, choć nieformułowanym wprost założeniem badawczym towarzyszącym temu podejściu, było przyjmowane, że „twardym jądrem” społeczeństwa globalnego pozostawała przez cały czas polska wspólnota narodowa. Mniejszości narodowe natomiast odgrywały w różnych okresach dziejowych różną rolę — od ogromnej, po niewielką. Jednak nie decydowały, a tym bardziej nie decydują o ostatecznym kształcie społeczeństwa ani jego ewolucji.

Dorobek Janusza Żarnowskiego odnoszący się do historii społecznej Polaków jest też bardzo ważnym przyczynkiem do odpowiedzi na fundamentalne pytanie: „dokąd zmierzamy?” Otóż w zasadzie dowodzi on w kolejnych pracach, że ewolucja społeczeństwa polskiego pozostaje zgodna z kierunkami przemian innych społeczeństw regionu środkowo-europejskiego i globalnymi trendami modernizacyjnymi. A więc mamy

¹⁹ J. Żarnowski, *Rola państwa w kształtowaniu społeczeństwa Polski międzywojennej. Zarys problemu i uwagi wstępne*, w: *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. idem, Warszawa 2014 (Metamorfozy społeczne 8), s. 10–11.

w XIX i XX w. do czynienia z postępującą industrializacją i urbanizacją. Postępuje demokratyzacja społeczna, a w procesach nacjonalizacji pozostajemy wręcz w czołówce. Co więcej, po obaleniu porządku jałtańskiego rozpoczęła się próba wspieranej przez państwa Zachodu integracji Europy Środkowej, w tym Polski, do wzorców i standardów Unii Europejskiej. Jednak w 1999 r., trafnie przewidując, że pełna integracja tych dwóch światów bynajmniej nie jest prosta i można napotkać poważne bariery, Żarnowski napisał: „Co do nas, byłoby dobrze, aby nie dotyczyła nas w przyszłości formuła, którą [– –] węgierski autor [Ivan Berend – W.M.] historii Europy Środkowo-Wschodniej 1944–1993 wybrał na podtytuł swojej książki: *From the periphery to the periphery* – „Od peryferii do peryferii”²⁰. Tym samym pozostawił otwartą kwestię, która wraca do nas przy próbie oceny dziejów Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, kiedy również po okresach zbliżania się do wzorców i standardów zachodnioeuropejskich oddawaliśmy się bez reszty uwielbieniu dla naszego zaścianka i parafii. Pozostajemy Europy częścią czy peryferiami?

W 1999 r. ukazała się książka Janusza Żarnowskiego *Spółczeństwa XX wieku*, wchodząca w skład serii Ossolineum *Zrozumieć Europę*²¹. Praca ta zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ stanowi bodaj jedyną w historiografii polskiej propozycję syntetycznego ujęcia historii społecznej naszego kontynentu w XX stuleciu. Podstawą rozważań Autora są wyniki Jego własnych badań nad społeczeństwami Polski i Europy Środkowo-Wschodniej, lektura bogatej literatury socjologicznej oraz należącej do francuskiej i niemieckiej historii społecznej, a także osobiste doświadczenia wyniesione z wieloletniej, bliskiej współpracy w ramach międzynarodowego środowiska historycznego ze szczególnym uwzględnieniem Francji i Niemiec. Zasięg terytorialny Europy określa Żarnowski w zasadzie zgodnie z granicami geograficznymi kontynentu – a więc uwzględniając posiadłości europejskie Turcji i europejską część imperium rosyjskiego. Rozpoczyna od nakreślenia panoramy społecznej Europy na przełomie XIX i XX w. Stawia tezę o istnieniu w granicach kontynentu trzech stref. Pierwsza, określona jest jako twarde jądro Europy, które obejmowało najbardziej rozwinięte kraje europejskie – Anglię, Niemcy, Francję, Belgię i Holandię, państwa skandynawskie, Czechy oraz północne Włochy. Kraje tego regionu

wykazywały jeszcze cechy dawnego społeczeństwa hierarchicznego z arystokracją na szczytach (dotyczyło to zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Niemiec, mniej lub prawie wcale Francji i Szwajcarii), ale z dominującą i liczną klasą

²⁰ J. Żarnowski, *Spółczeństwa XX wieku*, Wrocław 1999, s. 156.

²¹ Ibidem.

średnią, licznym drobnomieszczaństwem, milionową klasą robotniczą i na ogół jeszcze licznym chłopstwem i proletariatem rolnym. Najważniejszą cechą tych społeczeństw była postępująca industrializacja, która bezpośrednio lub pośrednio wpływała na modernizację całokształtu stosunków społecznych²².

Drugą strefę tworzyły regiony przylegające do centrum cywilizacyjnego (Polska, Hiszpania, Portugalia, południowe Włochy, Węgry, niektóre części Rosji), rozwijające się, lecz zdecydowanie wolniej i o wiele bardziej nierównomiernie. Posiadały one na swych terytoriach wyspy nowoczesności, lecz dominowały w ich krajobrazie obszary o charakterze przedindustrialnym. Wreszcie strefa trzecia — w sensie cywilizacyjnym i społecznym w zasadzie tradycyjna, o zaledwie nielicznych elementach modernizacji (większość Bałkanów, znaczne połacie imperium rosyjskiego).

Okres międzywojenny upłynął w dziejach Europy pod znakiem procesów demokratyzacji społecznej (w tym zwłaszcza emancypacji kobiet oraz upowszechniania licznym osiągnięć cywilizacyjnych, zmieniających warunki życia codziennego szerokich mas społecznych, a przede wszystkim rosnącej liczebnie i materialnie klasy średniej). Istotne zmiany dały się też obserwować na polu kultury masowej, a także upowszechniania edukacji na poziomie ponadpodstawowym. Postępujące zmiany w istotnym stopniu zostały przyhamowane przez wielki kryzys gospodarczy 1929 r. Załamanie ekonomiczne przyczyniło się do narastania w wielu krajach i środowiskach społecznych tendencji autorytarnych. W okresie międzywojennym utrzymał się podział kontynentu na przodujące centrum, za którym z ogromnymi trudnościami podążały regiony umiarkowanie zacofane i strefa głębokiego zacofania. Najważniejszą zmianą pejzażu społecznego Europy w okresie międzywojennym było pojawienie się alternatywnego ośrodka rozwoju społecznego w postaci Związku Radzieckiego. Stał się on obszarem wielkiego eksperymentu, który polegał na budowie nowej struktury społecznej.

W połowie lat dwudziestych podstawowa masa społeczeństwa żyjącego w ZSRR składała się z robotników i chłopów — indywidualnych rolników (razem prawie 90 proc. ludności), to w połowie lat trzydziestych z kołchozników (plus pracowników sowchozów) i nowej klasy robotniczej, tylko częściowo podobnej do dawnej, do czego należałoby dodać siłę roboczą więźniów [–] (razem ponad 80 proc. ludności). Reszta przypadała na rosnącą bezwzględnie i względnie armię pracowników umysłowych, pod którym

²² Ibidem, s. 10–11.

to określeniem kryli się zarówno specjaliści, jak i urzędnicy i inne grupy pozarobotnicze, w tym znaczna część aparatu władzy²³.

Ze wstrząsów politycznych, gospodarczych, społecznych i demograficznych niesionych przez II wojnę światową Europa wyszła podzielona na dwa obozy, rywalizujące ze sobą na wszystkich polach aktywności ludzkiej. Twarde jądro kontynentu, po części dzięki pomocy amerykańskiej, nie tylko szybko przewyciężyło skutki wojny, ale weszło w fazę intensywnego rozwoju ekonomicznego i modernizacji społecznej. Do końca lat sześćdziesiątych uformowały się podstawy tzw. społeczeństwa dobrobytu, a jednocześnie rozpoczął proces bezprecedensowej integracji państw i społeczeństw skupionych w ramach struktur Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, potem Unii Europejskiej. Zaczęło kształtować się społeczeństwo europejskie. Procesu tego nie zatrzymały ani kryzys społeczny i polityczny 1968 r., ani też perturbacje na tle światowego kryzysu naftowego lat siedemdziesiątych. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w społeczeństwach tych rozpoczął się proces dezindustrializacji, a w przeszłość odeszła charakterystyczna dla społeczeństw przemysłowych struktura społeczna z dominacją klasy robotniczej.

Równoległe do tych zjawisk w krajach zdominowanych przez ZSRR podjęto próby budowania „społeczeństwa socjalistycznego”, formowanego według wzorów radzieckich. Zniszczono dotychczasowe klasy posiadające i tradycyjne warstwy średnie. W to miejsce powstała zbiorowość, której podstawowymi elementami były: klasa robotnicza, spółdzielcza ludność rolnicza (z wyjątkiem Polski) oraz inteligencja pracująca, której część stanowiła rozbudowana elita władzy. Nowa struktura społeczna miała zapewnić upowszechnienie wartości socjalistycznych w życiu społecznym, a jednocześnie stać się narzędziem realizacji specyficznej strategii modernizacyjnej. Zarówno w Moskwie, jak i stolicach państw satelickich przyjmowano, że rozbudowa ciężkiego przemysłu w dalszej perspektywie stworzy warunki do rozwoju pozostałych gałęzi gospodarki i podniesienia poziomu życia całego społeczeństwa. Strategia ta okazała się nieskuteczna zarówno w odniesieniu do ZSRR, jak i tzw. krajów socjalistycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Efektem niepowodzenia był strukturalny kryzys realnego socjalizmu i załamanie całego obozu na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Jak wspomniano wcześniej, ostateczne efekty procesów integracji centrum i wschodu kontynentu rozpoczętych po Jesieni Ludów i likwidacji ZSRR pozostawały dla Janusza Żarnowskiego niepewne.

²³ Ibidem. s. 73.

W latach sześćdziesiątych XX w. jednym z najżywiej dyskutowanych problemów w światowych naukach społecznych i ekonomicznych stała się problematyka modernizacji. Analizowano mechanizmy procesów przekształcania się społeczeństw przedindustrialnych w nowoczesne społeczeństwa przemysłowe zarówno w krajach stanowiących centrum rozwoju kapitalizmu i industrializacji, jak też w różnych kategoriach peryferii i terytoriów zależnych (zwłaszcza kolonialnych). Profesor Żarnowski postawił w tym kontekście pytanie o przebieg i mechanizmy procesów modernizacji Polski międzywojennej. Problem ten postanowił badać poprzez analizę związków zachodzących między poziomem a rozwojem techniki, a stanem i przemianami gospodarki, społeczeństwa i kultury. Konkretnie ustalenia dotyczące II Rzeczypospolitej miały być przyczynkiem do odpowiedzi na ogólne pytanie dotyczące wpływu techniki na rozwój społeczny i gospodarczy w całokształcie ewolucji historycznej społeczeństw współczesnych i dawnych. W wydanej w 1992 r. książce *Polska 1918–1939. Praca — technika — społeczeństwo* pytał: „Czy przypadek Polski potwierdzi rolę techniki jako zmiennej niezależnej rozwoju społecznego, czy też tej zmiennej niezależnej trzeba będzie poszukiwać gdzie indziej?”²⁴. Po naszkicowaniu szerszego kontekstu historycznego i szerszego tła międzynarodowego sytuacji w II Rzeczypospolitej, w kolejnych rozdziałach omawiał szczegółowo modernizację oraz zmiany kultury pracy w przemyśle, komunikacji i transporcie oraz w rolnictwie, a następnie skoncentrował się na elementach nowoczesności i nowinkach technicznych w usługach oraz życiu codziennym różnych grup społecznych. Odrębny rozdział poświęcił rozwojowi nowoczesnych form kultury i komunikacji społecznej w Polsce międzywojennej. Wykazał w sposób niebudzący wątpliwości wyspowy charakter nowoczesnej techniki w Polsce międzywojennej. „Nowoczesność i wysoki poziom techniczny koncentrowały się w wielkim przemyśle [–] podczas gdy drobna wytwórczość charakteryzowała się zacofaniem technicznym i społecznym. Postęp techniczny wyrażał się przede wszystkim w instalowaniu pojedynczych urządzeń i maszyn [–], natomiast kompleksowa mechanizacja procesów technologicznych pozostawała w powijakach”²⁵. Bardzo niewielkie, zwłaszcza w stosunku do potrzeb, były zmiany zachodzące w rolnictwie. Natomiast „dość paradoksalnie, szczególnie wyraźnie wpływ nowej cywilizacji technicznej wyraził się w dziedzinie kultury. W szczególności w okresie międzywojennym rozwinęła się kultura masowa, której treścią były nowe bądź

²⁴ J. Żarnowski, *Polska 1918–1939. Praca — technika — społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 6.

²⁵ Ibidem, s. 360.

zmodernizowane środki masowego przekazu”²⁶. W podsumowaniu stwierdził:

Szczegółowa analiza rozwoju techniki współczesnej i cywilizacji technicznej w Polsce okresu międzywojennego oraz wpływ osiągnięć techniczno-cywilizacyjnych na różne dziedziny życia społecznego przekonuje nas, że ewolucja techniki nie spowodowała jakichś rewolucyjnych zmian. Rozwój techniki nie stanowił bezpośredniego bodźca rozwoju gospodarczego [- -]. [Nato- miast — W.M.] można zaryzykować tezę, że w Polsce międzywojennej szczegól- ny wpływ techniki na przeobrażenia cywilizacyjne i społeczne ujawnił się w dziedzinach pozagospodarczych, przede wszystkim zaś w kulturze²⁷.

Za bardzo ważne uznać należy też spostrzeżenie, że „nowa technika łatwiej torowała sobie drogę do Polski raczej w dziedzinach od nowa, na surowym korzeniu budowanych na świecie w XX w., a więc z reguły w dziedzinach przodujących, nie zaś w zorganizowanych dawniej i obciążo- nych istniejącą już strukturą kapitału. Ale te ostatnie obejmowały pra- wie całokształt działalności gospodarczej”²⁸.

Przez cały okres aktywności naukowej Janusz Żarnowski poszukiwał narzędzi metodologicznych, które pozwoliłyby w sposób możliwie precy- zyjny, ale i klarowny, uporządkować ogromny zasób informacji o badanej rzeczywistości społecznej, a jednocześnie zachować wierność podstawo- wemu przesłaniu historyka — dominacji wiedzy wynikającej z analizy konkretnych źródeł historycznych nad ujęciami modelowymi. Przez całą swoją drogę badawczą pozostawał otwarty na myśl marksowską, rozu- mianą jako propozycję perspektywy intelektualnej opisu i analizy rze- czywistości społecznej. Należy jednak podkreślić, że w żadnym wypadku nie chodziło o stosowanie schematów ideologicznych marksizmu-leni- nizmu, które służyły dopasowywaniu rzeczywistości historycznej do potrzeb polityki, ideologii i propagandy. Była to perspektywa poznaw- cza, którą Janusz Żarnowski dzielił z polską międzywojenną socjologią uprawianą w kręgu intelektualnym Instytutu Gospodarstwa Społecznego (Ludwik Krzywicki, Ludwik Landau) oraz Głównego Urzędu Statystycz- nego (Tadeusz Szturm de Sztrem), i którą twórczo rozwijał na polu historii społecznej. Również francuskie i niemieckie środowiska histo- ryczne i socjologiczne, w których życiu intelektualnym brał udział, przez wiele dziesięcioleci pozostawały w znacznym stopniu pod wpływem marksizmu. Twardym jądrem perspektywy metodologicznej Profesora

²⁶ Ibidem, s. 364.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 366–367.

niezmiennie pozostawały: materializm procesu dziejowego, uznanie fundamentalnej roli przesłanek ekonomicznych dla kształtowania rzeczywistości społecznej, przekonanie o istnieniu dających się rekonstruować i badać narzędziami naukowymi struktur społecznych tworzących łącznie wertykalną i horyzontalną charakterystykę społeczeństwa globalnego, a wreszcie bezwzględny szacunek dla faktu, z którym przegrywały wszelkie wcześniej przyjmowane założenia analityczne i interpretacyjne. Kategorie struktury czy struktur społecznych interpretował Żarnowski bardzo szeroko. Wskazywał, że ich część tworzona jest za sprawą kryteriów twardych — mierzalnych poziomem dochodu czy zamożnością, funkcją społeczną, profesją, pochodzeniem, inne wynikają z przesłanek niematerialnych — kulturowych czy mentalnych. Choć w różnych okresach przypisywał różną rolę do konkretnych struktur w tworzeniu całokształtu rzeczywistości społecznej, zawsze przestrzegał przed niebezpieczeństwem absolutyzacji któregośkolwiek kryterium podziału społecznego (np. narodowego czy klasowego). Zapisem próby wyważenia znaczenia licznych czynników kształtujących środowisko społeczne jest ostatnia rozprawa Janusza Żarnowskiego poświęcona inteligencji polskiej w XX i na początku XXI w.²⁹ Wydaje się, że właśnie pogodzenie wierności źródłu z adekwatnym i elastycznym dobieraniem narzędzi pozwalających na wyrażenie odpowiedzialnych i zgodnych z przesłaniem źródeł opinii uogólniających, konieczne w historii społecznej, stanowi o wysokiej wartości dorobku Profesora. Sformułowane w tym duchu *credo* odnajdujemy już w pracy poświęconej strukturze społecznej inteligencji polskiej 1918–1939 z 1964 r., książce o społeczeństwie II Rzeczypospolitej z 1973 r. oraz opracowaniu o historii społecznej z 2011 r.

Celem publikacji *Historia społeczna. Metodologia — ewolucja — perspektywy* było, jak deklarował sam Autor:

przedstawienie dawnej i współczesnej problematyki historii społecznej, jak również dyskusja wokół zakresu samego pojęcia i zakresu badań tej dyscypliny czy subdyscypliny historycznej. W obecnej chwili historia społeczna nie jest już ośrodkiem nowej metodologii i wzorem dla wszelkich nauk historycznych, ale jej dorobek wtopił się w ogólne zasady badań historycznych i dlatego zasługuje na przypomnienie i systematyczny wykład³⁰.

O znacznej wartości tej pracy decydują dwa względy. Pierwszym jest kompetentna relacja dziejów głównych nurtów historii społecznej

²⁹ W druku jako: J. Żarnowski, *Inteligencja polska jako elita kulturalna*.

³⁰ J. Żarnowski, *Historia społeczna. Metodologia — ewolucja — perspektywy*, Warszawa 2011 (Metamorfozy społeczne 3), s. 7.

w skali międzynarodowej i w Polsce. Tym cenniejsza, że jej Autor osobiście uczestniczył w rozwoju głównych ośrodków badawczych tej specjalności we Francji (środowisko *Annales* w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych) oraz Niemczech (nurt *Sozialgeschichte* w Niemczech od lat siedemdziesiątych do początku XXI w.)³¹. Wolor nie tylko interpretacyjny, ale też jako relacji bezpośredniego uczestnika wydarzeń ma wykład rozwoju historii społecznej w Polsce. Drugim czynnikiem, który sprawia, że wspomniana publikacja powinna być obowiązkową lekturą każdego zainteresowanego prowadzeniem badań historycznych, jest waga refleksji wytrawnego badacza o ogromnym doświadczeniu w zakresie metodologii badań. Wśród uwag i komentarzy szczególne znaczenie wydaje się mieć opinia na temat historycznej ewolucji czynników kształtujących życie pojedynczych społeczeństw i wzajemnych relacji między nimi. Janusz Żarnowski sformułował dwie kluczowe tezy dotyczące historii jako nauki. Pierwsza dotyczy narastających w XX i XXI w. procesów indywidualizacji:

Ta okoliczność zwraca uwagę na podziały inne niż klasowe, warstwowe czy inne podziały hierarchiczno-stratyfikacyjne w odniesieniu do przeszłości. Skłania do widzenia jednostki historycznej nie tylko i nie tyle jako członka jakiejś grupy, ale właśnie jako postaci szczególnej i niepowtarzalnej. W każdym razie obecna częściowa anomia społeczna, jeśli w ogóle występuje (bo chyba całkowita anomia nie jest w ogóle możliwa), stawia przed badaniami historyczno-społecznymi nowe i to zasadnicze trudności³².

Historia społeczna i wszystkie prawie subdyscypliny nauki historycznej formułowały swe twierdzenia w stosunku do kategorii, grup, typów, modeli. Jeśli nie można znaleźć trwałych związków między jednostkami, nie można właściwie niczego orzekać o społeczeństwie jako całości. W rzeczywistości społeczeństwo dzisiejsze tak się oczywiście radykalnie

³¹ Wyrazem uznania dla dorobku Janusza Żarnowskiego na arenie międzynarodowej było m.in. wydanie anglojęzycznego zbioru jego artykułów poświęconych historii społecznej i politycznej XX w.: J. Żarnowski, *State, Society, and Intelligentsia. Modern Poland and its Regional Context*, Aldershot–Burlington 2003 (Variorum Collected Studies Series 759). Na marginesie warto zwrócić uwagę, że ani w archiwum Instytutu Historii PAN, ani w zbiorach prywatnych Profesora nie zachowała się dokumentacja pozwalająca odtworzyć kalendarium wyjazdów naukowych, ani sieci kontaktów międzynarodowych. Zapewne wiele aspektów tego ciekawego zagadnienia można wyjaśnić np. poprzez kwerendy w zasobach Instytutu Pamięi Narodowej czy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, ale bogatą korespondencję polsko-francuską i polsko-niemiecką trzeba uznać za zniszczoną.

³² *Ibidem*, s. 174.

nie zmieniło. Więzy i grupy społeczne funkcjonują nadal i powstają nowe ich rodzaje. Indywidualizacja nie doszła jeszcze do takiego ekstremalnego stopnia, by je wyeliminować i zapewne nigdy do tego nie dojdzie.

Drugie spostrzeżenie, przeciwnie, dotyczy zachowań wspólnotowych. Sprowadza się do podkreślenia, że we

współczesnym świecie najsilniejsze i najdonioślejsze konflikty powstają między wspólnotami etnicznymi, etniczno-plemiennymi, etniczno-wyznaniowymi i po prostu wyznaniowymi. Żywe i coraz bardziej widoczne objawy utrzymywania się i narastania więzi etniczno-wspólnotowych wskazują, że osłabienie i indywidualizacja więzi społecznych dotyczyć może raczej grup tworzących się w wyniku różnic stratyfikacyjnych i wertrykalnych. Natomiast te horyzontalne, etniczne konflikty wydają się często usuwać w cień konflikty społeczne wiążące się z różnicami materialnymi i stratyfikacyjnymi³³.

Przywołane opinie Janusza Żarnowskiego dotyczą najważniejszych aspektów badań historycznych w ramach nie tylko historii społecznej jako subdyscypliny nauk historycznych. Ich przyjęcie lub odrzucenie ma doniosły wpływ zarówno na ogólną perspektywę badawczą, jak też sposób badania interpretacji wielu wydarzeń i procesów dziejowych. Szeroka dyskusja naukowa nad tym problemem stanowiłaby najlepszą formę uznania historiografii polskiej dla dorobku tego wybitnego uczonego.

Janusz Żarnowski, pozostając przede wszystkim uczonym akademickim, poświęcał wiele czasu na popularyzację rzetelnej wiedzy historycznej. Spod jego pióra wyszły dwie książki przeznaczone dla szerszego czytelnika, a związane z sześćdziesiątą rocznicą niepodległości Polski. Popularny charakter wydawnictw wyrażał się przede wszystkim w przystępności narracji oraz ograniczeniu aparatu naukowego. Nie oznaczał natomiast jakiegokolwiek obniżenia standardów warsztatowych, merytorycznych i rezygnacji z pełnej odpowiedzialności za formułowane opinie. W wydanej przez Krajową Agencję Wydawniczą książce „*Ojczyzną był język i mowa...*” *Kultura polska a odbudowa niepodległości w 1918 r.* (cytat z *Beniowskiego*, pieśń 2) dokumentował tezę, że kultura narodowa stała się także czynnikiem pozwalającym stworzyć wspólną przestrzeń komunikacyjną, a w konsekwencji współdziałanie różnych warstw i klas współtworzących naród. Nie znosząc konfliktów i antagonizmów, ułatwiła formułowanie wspólnych celów dla ogólnonarodowego ruchu wyzwolenczego pod naczelnym hasłem odbudowy suwerennego państwa polskiego.

³³ Ibidem.

Odrodzenie zaś państwowości w 1918 r. w sposób oczywisty stworzyło o wiele lepsze warunki jej rozwoju i pozwoliło niejako przygotować Polaków na doświadczenie kolejnej wojny światowej i okupacji.

Z kolei w wydanej kilka lat później pracy *Listopad 1918* zaproponował własną interpretację splotu wydarzeń politycznych w wymiarze międzynarodowym i wewnątrzpolskim, osadzonych w kontekście procesów społecznych zachodzących na ziemiach polskich przed I wojną światową i w jej trakcie. Ważne, zarówno z perspektywy nauki akademickiej, jak i publicznej debaty o historii Polski, były zawarte na kartach tej publikacji rozważania o miejscu i roli Listopada 1918 r. oraz doświadczeń okresu międzywojennego w dziejach narodowych. Wyłączając się z peletonu apologetów, dla których kolejne rocznice odzyskania niepodległości były i pozostają okazją do prześcigania się w tworzeniu nowych figur samochwalczej mitologii narodowej, pisał m.in.:

Polacy byli dumni z odbudowy państwa, ale doznali upokorzeń z powodu jego słabości; posmakowali swobody działalności politycznej, ale i doświadczyli skutków politycznej represji ze strony dyktatury; ujrzeli zjednoczenia narodu w obliczu wyjątkowych trudności i bezpardonową walkę stronnictw — nie zawsze o wielkie ideały; ujrzeli rozwój oświaty i kultury, ale i setki dzieci bez szkoły; widzieli budującą się Gdynię i na co dzień doświadczała bezrobocia. Te wielokierunkowe doświadczenia wywołały wielorakie skutki, np. z jednej strony wzrost radykalizmu społecznego, z drugiej radykalizm skrajnie nacjonalistyczny. Pozostaniemy więc przy stwierdzeniu, że realne spojrzenie na miejsce Polski w świecie i na niedoskonałość jej struktury wewnętrznej pozostały najważniejszym dorobkiem społeczeństwa polskiego w sferze jego świadomości w okresie lat 1918–1939³⁴.

Streszczenie

Celem artykułu jest propozycja całościowej interpretacji dorobku Janusza Żarnowskiego jako historyka społecznego Polski i Europy w XX w. Bohater tego tekstu studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim ukończył w roku 1954, od 1956 r. był pracownikiem Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych i w latach sześćdziesiątych wypracował oryginalną metodologię badań nad historią społeczną Polski pierwszej połowy XX w. Jej fundamentem była marksistowska refleksja filozoficzna i socjologiczna, traktowana jako inspiracja intelektualna i interpretacyjna. Na tej podstawie, obficie czerpiąc z dorobku

³⁴ J. Żarnowski, *Listopad 1918*, Warszawa 1982 (Panorama Dziejów Polski. Fakty i Mity), s. 205.

polskiej międzywojennej socjologii i myśli społecznej oraz współczesnej socjologii francuskiej, stworzył narzędzia pozwalające dokonać historycznej analizy struktury społecznej inteligencji polskiej w okresie międzywojennym (1964). Powodzenie tego projektu zachęciło Żarnowskiego do zaproponowania całościowej wizji społeczeństwa II Rzeczypospolitej (1973). Książka poświęcona temu zagadnieniu do dziś pozostaje jedną z najważniejszych pozycji historiografii polskiej okresu międzywojennego, zaproponowany zaś w niej sposób ujęcia struktury społecznej Polski międzywojennej stał się (za pośrednictwem podręczników szkolnych) elementem podstawowego ogólnospołecznego kanonu wiedzy o II Rzeczypospolitej. W latach 2009–2014 dokonał, wraz zespołem współpracowników, reinterpretacji i weryfikacji propozycji z 1973 r.

W artykule omówiono także pozostałe, najważniejsze opracowania Żarnowskiego z zakresu historii społecznej — w tym zwłaszcza rozprawę poświęconą problemowi relacji między rozwojem techniki a przemianami społecznymi (na przykładzie Polski międzywojennej) oraz podręcznik omawiający historię i podstawowe współczesne zagadnienia metodologii historii społecznej.

Janusz Żarnowski – as a Social Historian of Poland and Europe

The purpose of the article is a comprehensive interpretation of the scholarly achievements of Janusz Żarnowski as a social historian of Poland and Europe in the twentieth century. The protagonist of this study graduated from history studies at the University of Warsaw in 1954; from 1956 on, he was employed in the Institute of History of the Polish Academy of Sciences. In the latter half of the 1950s and the 1960s, he developed an original methodology of research into the social history of Poland of the first half of the twentieth century. Its foundation was the Marxist philosophical and social reflection regarded as intellectual and interpretational inspiration. On this basis, drawing abundantly on the achievements of Polish interwar sociology and social thought as well as contemporary French sociology, he created tools for a historical analysis of the social structure of the Polish intelligentsia in the interwar period (1964). The success of this project encouraged Żarnowski to propose a comprehensive picture of the society of the Second Polish Republic (1973). His book on the subject remains one of the most important texts on the Polish interwar society; his method of depiction of the social structure of interwar Poland has become (owing to the schoolbooks) an element of the popular canon of knowledge about the Second Polish Republic. In 2009–14, together with a team of his colleagues, he reinterpreted and verified his proposals from 1973.

The article also presents an overview of other most important works of Żarnowski on social history – including especially his study of the relationship between the technological development and social changes (on the example of interwar Poland), and a schoolbook analysing history and basic contemporary questions of the methodology of social history.

Bibliografia

- Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Anthologies*, wyd. Janusz Żarnowski, Ossolineum, Wrocław 1983 (Polish Historical Library 4).
- Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk 2–3 XII 1971*, red. nauk. Janusz Żarnowski, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1973.
- Ihnatowicz Ireneusz, Mączak Antoni, Zientara Benedykt, Żarnowski Janusz, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, wyd. 2 poszerz., Książka i Wiedza, Warszawa 1988; wyd. 5, Książka i Wiedza, Warszawa 2005.
- Ład wersalski w Europie Środkowej. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie 2–3 grudnia 1969 r.*, red. Janusz Żarnowski, Ossolineum, Wrocław 1971.
- Mędrzecki Włodzimierz, Rudnicki Szymon, Żarnowski Janusz, *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, IH PAN, Warszawa 2003.
- Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, red. Janusz Żarnowski, IH PAN, Warszawa 1997 (Metamorfozy społeczne).
- Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, red. Janusz Żarnowski, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1977.
- Spółeczeństwo. Państwo. Modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Włodzimierz Mędrzecki, IH PAN, Warszawa 2002.
- Żarnowski Janusz, *Historia społeczna. Metodologia — ewolucja — perspektywy*, IH PAN, Neriton, Warszawa 2011 (Metamorfozy społeczne 3).
- Żarnowski Janusz, *Inteligencja polska jako elita kulturalna i społeczna w ostatnich stu latach*, red. nauk. Włodzimierz Mędrzecki, Warszawa 2019 (Metamorfozy społeczne 24).
- Żarnowski Janusz, *Klasa robotnicza w Polsce międzywojennej. Struktura i ewolucja*, Akademia Nauk Społecznych, Warszawa 1988 (Tradycje i Wartości Polskiego Ruchu Robotniczego 7).
- Żarnowski Janusz, *Listopad 1918*, Interpress, Warszawa 1982 (Panorama Dziejów Polski. Fakty i Mity).
- Żarnowski Janusz, *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej*, w: *Spółeczeństwo międzywojenne. Nowe spojrzenie*, red. nauk. Włodzimierz Mędrzecki, Janusz Żarnowski, IH PAN, Warszawa 2015 (Metamorfozy społeczne 10), s. 15–48.
- Żarnowski Janusz, „Ojczyznę był język i mowa...” *Kultura polska a odbudowa niepodległości w 1918 r.*, KAW, Warszawa 1978 (60-lecie Odzyskania Państwowości Polskiej).
- Żarnowski Janusz, *Polska 1918–1939. Praca — technika — społeczeństwo*, Książka i Wiedza, Warszawa 1992; wyd. 2 uzup. Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Żarnowski Janusz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1965.
- Żarnowski Janusz, *Problemy badań nad strukturą społeczną inteligencji w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny” 69, 1962, 2, s. 380–398.
- Żarnowski Janusz, *Rola państwa w kształtowaniu społeczeństwa Polski międzywojennej. Zarys problemu i uwagi wstępne*, w: *Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*,

- red. Janusz Żarnowski, IH PAN, Warszawa 2014 (Metamorfozy społeczne 8), s. 9–32.
- Żarnowski Janusz, *Społeczeństwa XX wieku*, Ossolineum, Wrocław 1999 (Zrozumieć Europę).
- Żarnowski Janusz, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1939*, PWN, Warszawa 1973.
- Żarnowski Janusz, *State, Society, and Intelligentsia. Modern Poland and its Regional Context*, Ashgate, Aldershot–Burlington 2003 (Variorum Collected Studies Series 759).
- Żarnowski Janusz, *Strajk kolejarzy i strajk powszechny w lutym-marcu 1921 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 63, 1956, 1, s. 55–88.
- Żarnowski Janusz, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, PWN, Warszawa 1964.

Biogram: Włodzimierz Mędrzecki, prof. dr hab., kierownik Zakładu Historii Społecznej Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Specjalizuje się w problematyce narodowościowej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Szlacheckiej oraz procesach modernizacyjnych społeczeństwa polskiego ze szczególnym uwzględnieniem warstw chłopskiej i inteligencji w XIX i XX w.; kontakt: wmedrzecki@ihpan.edu.pl.